

7. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. и др. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б.А. Серебренников и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
8. Смотрова Т.Г. Концепты «победа» и «поражение» в статической и динамической картинах мира : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Татьяна Геннадиевна Смотрова. – Таганрог, 2005. – 20 с.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования / Ю.С. Степанов – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
10. Чесноков В.П. О двух картинах мира – статической и динамической / В.П. Чесноков // Известия СКНЦ ВШ. Общественные науки. – 1989. – №3. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ. – С. 63-69.

УДК 811.161.2'36

Мороз Т. Ю. (Харків)

СПЕЦИФІКА ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ІСТОТИ/НЕІСТОТИ В АСПЕКТІ ВИЯВІВ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ

Розкрито специфіку вираження значень істоти/неістоти на рівні іменників із «невизначеним» онтологічним статусом денотата у відношенні до семантико-граматичної асиметрії.

Ключові слова: семантико-граматична асиметрія, категорія істоти/неістоти, істотовий, неістотовий, форма, значення.

Раскрыта специфика выражения значений одушевленных / неодушевленных на уровне существительных с «неопределенным» онтологическим статусом денотата в отношении семантико-грамматической асимметрии.

Ключевые слова: семантико-грамматическая асимметрия, категория одушевленности / неодушевленности, одушевленный, неодушевленный, форма, значение.

This article analyzes the specific features of expression the meanings of animate / inanimate on the level of nouns having "uncertain" ontological status of referents in relation to the semantic-grammatical asymmetry.

Keywords: semantic-grammatical asymmetry, the category of animate / inanimate, animate, inanimate, form, meaning.

Про більшість випадків семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічної категорії істоти / неістоти так чи інакше згадується в лінгвістичних джерелах [1, с. 90 – 92; 2, с. 98; 5, с. 61 – 62 та ін.], однак найчастіше без спеціальної вказівки на те, що це є виявом асиметрії. Крім цього, у літературі спеціально не йдеться про причини виникнення такої асиметрії, а відтак асиметричні вияви не забезпечуються належною термінологічною кваліфікацією.

На рівні категорії істоти / неістоти під поняття семантико-граматичної асиметрії в його найзагальнішому розумінні як суперечності між реальним, понятійним змістом і характером його відображення в граматичній структурі мови можуть бути віднесені дві протилежні групи іменників. З одного боку, існують іменники, які своїм понятійним змістом репрезентують значення реальної істотовості предмета, тобто які позначають реалії онтологічно живі, однак цей зміст не знаходить підтримки на рівні граматичного значення істоти та його вираження. З іншого – існують іменники, які за своїм понятійним змістом позначають реально неістотові (неживі) предмети, але в граматичному плані реалізуються як такі, що співвідносні з граматичним значенням істоти і відповідно забезпечені формою вираження. Так, В.О. Горпинич до першої групи зараховує іменники: а) назви рослин: *дуб, осика, спориш* тощо; б) назви сукупності людей і тварин: *народ, плем'я, череда* тощо; в) збірні назви на позначення сукупності людей і тварин: *студентство, молодь, миша, татарва* тощо; г) іменник *трун*; до другої групи іменники: а) назви неживих предметів: *мрець, покійник*; б) назви умовних знаків: *туз, валет, козир, ферзь, тура*; в) назви страв: *качка* (смажена), *курка* (варена) тощо [3, с. 48]. У цьому разі цілком очевидно, що підставою для такої асиметрії є неоднорядність понятійного змісту зі значеннями, що фокусує в собі мова у вигляді граматичних: «реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються» [3, с. 48].

Іншим виявом семантико-граматичної асиметрії є випадки, коли та чи інша іменникова лексема, що в мові цілком симетрично співвідноситься з граматичним значенням істоти або неістоти на підставі свого понятійного статусу й має належну граматичну форму вираження, водночас може в граматичному плані змінювати свою форму, входячи в такий спосіб у сферу нетипової, не належної їй семантичної зони. До цих випадків традиційно зараховують «варіантні» форми, або «паралелізми», на зразок *пасту овець / пасту вівці, покласти ніж / покласти ножа*.

Специфічним характером відносно морфологічної категорії істоти / неістоти відзначаються іменники, осмислення яких людиною як істотових або неістотових не усталилося. До них належать іменники – назви предметів мікробіологічного світу на зразок *мікроб, вірус, бактерія, бацила*, які поводяться в мові то як представники підкласу істот, то як неістот, пор.: *досліджувати мікробів, вірусів, бактерій, бацил і досліджувати мікроби, віруси, бактерії, бацили*, на чому наголошується в усіх морфологічних описах. Такий амбівалентний поведінковий тип іменників зазначеної групи є наслідком цілком адекватної реакції мовної системи на ситуацію, коли «модус» існування певної реалії в дійсності не цілком зрозумілий людині, а відтак і не знаходить однозначної мовної інтерпретації.

Показовими в цьому розумінні можуть бути також іменники, які позначають живих істот низького рівня клітинної організації, наприклад, *амеба*, *інфузорія*, пор: *ми побачили амеби, інфузорії – ми побачили амеб, інфузорій*. Цікаво при цьому відзначити те, що іменник *клітина* однозначно маркується граматиною як неістота, хоча сама клітина в реальності й співвідноситься з уявленнями про біологічну субстанцію, тобто асоціюється із поняттям живого. Разом із тим та сама поодинокі клітина, але вже як складник живого організму амеби може мислитися двоїсто, що й відображається у своєрідному хитанні граматичного оформлення значення істоти / неістоти іменника *амеба*, пор.: *От коли б нас і амеб судила третя площина...* (Ю. Мушкетик) і *Роздивитися амеби можна лише під мікроскопом* (із усного мовлення). У цьому ж контексті не зайвим буде згадати своєрідну граматичну поведінку таких іменників, як *фагоцит* і *лейкоцит*, описану в нашій статті [4].

Отже, іменники цього типу виявляють хитання в граматичному оформленні номінативного значення живих предметів (істот) унаслідок «непевності» їх істотової сутності для людського мислення. На нашу думку, з усієї сукупності іменників, які науковці відносять до тих, що «у своїх лексичних значеннях суміщають поняття істоти і неістоти» [49, 49], лише іменники названої групи можна вважати такими, що суміщають у собі обидва значення – істоти й неістоти – номінативно недиференційовано, розщеплюючись на рівні граматики на протиставлені грамеми істоти / неістоти без зміщення семантичної домінанти (оскільки ані їх сприйняття як живих, ані як неживих не супроводжується переосмисленням їх семантики). Навіть у разі їх персоніфікованого вживання на позначення осіб, тобто у функції вторинної номінації на ґрунті метафоризації на зразок *Таких «бацил» треба усувати від керівництва* (з усного мовлення), де слово *бацила* вжите на позначення людей, які хворобливо впливають на що-небудь, реалізується істотова семантика первинної номінації, яка не входить у суперечність із семантикою вихідної. Тобто говорити про семантико-граматичну асиметрію в цьому разі немає підстав.

Натомість у випадку персоніфікації реально неживих предметів спостерігається зміщення семантики, наприклад, іменник *лялька*, будучи за своєю семантикою неістотовим, на рівні метафоричного слововжитку набуває значення істоти, що й відображається в його подвійному граматичному вираженні, пор.: *Ляльки робив сам* (Р. Іванчук) і *Архієпископ вийняв з шухляди ляльок-чортів у довгих штанях і високих капелюхах, підкинув їх, спіймав – ех, хлопчики ви мої моторні!* (Р. Іванчук). Таким чином, тут має місце порушення співвіднесеності семантики і граматики.

Що стосується іменника *трун*, про який у більшості студій окремо зазначається, що він (на відміну від номінативно однорідних іменників на зразок *мрець*, *покійник*, які в граматичному оформленні співвідносні зі значенням істоти [5, с. 60]) асоціюється з уявленнями про неживе, то є всі підстави відмовитися від такого однозначного його трактування. У більшості випадків цей іменник формально засвідчує свою неістотовість, наприклад: *Вони мали охороняти цей трун до завтрашнього ранку* (Ю. Андрухович); *Мертві дома, мертві вулиці, величезні чорні вози вивозять труни за брами Стамбула* (П. Загребельний); *Посуваються, розтрачуючи по дорозі поранених і труни, певні остаточної перемоги, певні того, що ввійдуть у город* (Б. Лепкий); *Мор страшний кругом, а ти доглядаєш трун* (Є. Гуцало).

Така специфіка вживання іменника як неістотового зумовлена передусім характером його функціонування: поняття *трун* асоціюється з поняттям *рештки*, що зумовлює його приіменникову позицію на зразок *Блоковані в Шумейковому урочищі радянські воїни кілька разів підіймалися в атаку, намагаючись вирватися з оточення, але кожного разу змушені були повертатися до вибалку, залишаючи на полі бою своїх товаришів, які лежали там вперемішку з трупами гітлерівців* (Т. Горощко). Саме завдяки такій семантичній асоційованості цей іменник питоמו вживається на позначення збірної сукупності з актуалізацією семантики речовинності, як, наприклад, у реченнях: *Ліс клетотів, вибухав, горів, електриці наклали гори ворожого труну і відійшли до Ленчинських лісів за Случ* (У. Самчук); *Скрізь по селам шибениці; Навішано труну – Тільки старших, а так шляхта Купою на купі* (Т. Шевченко).

Однак у контекстах, де іменник *трун* уживається самостійно, він може цілком набувати формальних ознак істотового. Як засвідчує вибірка, таких контекстів чимало, наприклад: *Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того оstownіння, коли і куди спрятали труна: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять; Але в тій хвилі знов повинуло холодом, острим, пекучим, і він стрепенувся, – замість вічно молододі бозині побачив чорного, страшного труна!* (І. Франко); *Московські драгуни не спішилися збирати своїх поранених і трунів; То нащо двигати труна?; Цар трунів у спирт кладе і платить* (усі приклади – Б. Лепкий); *Іван Казмирець дбайливо обмацує труна, шукає «часів» і лається поганим словом, що сволоч не має; Павло спочатку не повірив, домагався вияснення справи, але його повели до кімнати, де сиділа Марійка й показали труна* (обидва приклади – У. Самчук); *Труна одразу було покинуто, і компаньйони підійшли до чагарника* (Ю. Яновський); *Се ви поклали в сьому домі труна, що мусив би лежати межі нами неперехідним і страшним порогом* (Леся Українка).

У цілому слід зазначити, що цей іменник, перебуваючи в ряду подібних йому за семантикою лексем *покійник*, *мрець*, *небіжчик*, поступово граматично уніфікується, вирівнюється. Тому, очевидно, є всі підстави спеціально не виокремлювати його в наукових працях як форму, що семантично відмінна від аналогічних. Адже, як було показано вище, його поведінка в контекстах різна і значною мірою залежить від волі мовця, який або хоче підкреслити своє розуміння сутності слова *трун* як чогось, що було колись живе, а отже, мислиться й по смерті як живе, або хоче зігнорувати цей значеннєвий компонент, актуалізуючи семантику слова *трун* у значенні «рештки», що зумовлює й відповідний вибір граматичної форми. Яскравою ілюстрацією першого розуміння семантики слова *трун* є, наприклад, такий контекст:

- Чому ти того дворецького не попав у свої руки?
- Бо він повісився, – відповів Скорін.
- Сволоч! – гукнув князь. – Сволоч. Завтра накажу питати труна.

Скорін видивився на нього.

– Так, *трупа* питатиму, і то з пристрасієм (Б. Лепкий).

Цілком питомо значення істоти могло б бути виражене й у наведених вище прикладах, пор.: *Вони мали охороняти цього трупа до завтрашнього ранку; ... Літше мати своїми підданими покірливих трупів, ніж живих невірних*. З огляду на ці міркування бачиться виправданим зарахування аналізованого іменника до граматичної групи аналогічних лексем *мрець, покійник*.

До випадків фразеологізованого вжитку істотових іменникових форм множини можуть бути віднесені такі сполуки, як *іти в солдати, пошитися в дурні, мітити в прокурори, взяти в покоївки, вийти в люди* та ін. В.О. Горпинич стосовно такого формовжитку зауважує, що тут має місце єдине відхилення від послідовного вираження семантики істоти на рівні форм множини. Лінгвіст убачає причину цього у фразеологізованості словосполучення із комплетивним відношенням [3, с. 49]. Більш адекватне пояснення пропонує І.Г. Матвіяс, який указує на те, що форма множини істотових іменників у позиції знахідного відмінка з прийменником *в* збігається з формою називного відмінка в таких словосполученнях унаслідок особливого характеру дієслівних лексем, які «виражають перехід особи на інше становище» [5, 61]. Як видно, така інтерпретація пояснює фразеологізм у цілому, але не розкриває причини, чому тут виникає необхідність чи можливість порушення граматичної закономірності вираження значення істоти у множині для будь-яких іменників.

Причину того, що значення істоти втілюється у форму неістоти, слід шукати передусім у специфіці репрезентованої тут семантики множини, яке певною мірою збігається зі значенням, що фігурує в незуалізованих висловленнях на зразок *нянчити діти* та цілком нормативних *годувати телята*. Іншими словами, помітну роль у функціонуванні іменників – назв істот у формі неістотових у фразеологізованих сполуках відіграє сема «збірність», актуалізована на рівні форми множини.

Отже, зважаючи на проведені дослідження, можна зробити висновок, що граматичний статус семантичної опозиції істоти / неістоти переконливо доводиться прагненням мовної системи будь-якими засобами формалізувати відповідні значення. Морфологічні є основними у колі засобів різних рівнів, що можуть виражати семантику істоти та неістоти. Це дає підстави вести мову про морфологічну категорію істоти / неістоти як компонент граматичної категорії істоти / неістоти.

На шляху забезпечення морфологічного вираження значень істоти та неістоти тісно взаємодіють усі іменникові категорії: категорія числа забезпечує в множині позицію для послідовної реалізації значень істоти / неістоти, категорія відмінка – позицію знахідного відмінка з його об'єктною семантикою. У свою чергу категорія істоти / неістоти надає семантичної мотивованості категорії роду, репрезентованій в однині.

Узаємозумовленість і тісна взаємодія морфологічної категорії істоти / неістоти з іншими іменниковими категоріями має й негативний бік: семантика форми множини та форми знахідного відмінка зумовлюють активні процеси порушення симетричного співвідношення значень істоти та неістоти з формами їх вираження.

Симетричним співвідношенням семантики та граматики на рівні морфологічного компонента міжрівневої граматичної категорії істоти / неістоти (морфологічної категорії істоти / неістоти) є вираження значення істоти омонімічною з формою родового відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення істоти іменників чоловічого роду II відміни в однині й усіх родів у множині, а значення неістоти омонімічною з формою називного відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення неістоти іменників усіх родів в однині, крім іменників чоловічого роду II відміни, та в множині. Порушення симетричного семантико-граматичного співвідношення має декілька виявів.

Деякі іменники на зразок *бацила, амеба, трун* наділені специфічним характером по відношенню до граматичного значення істоти / неістоти. Це зумовлено екстралінгвальним чинником, а саме невизначеністю їх онтологічного статусу у свідомості мовців. Вести мову про семантико-граматичну асиметрію на їх рівні можна лише умовно.

Анімістичне осмислення неживої природи як живої, а відтак і розуміння померлого таким, що продовжує жити, можна вважати причиною мовної репрезентації деяких предметних неістотових реалій як іменників зі значенням істоти: *мрець, лялька*. Ці зразки є яскравим свідченням відносної довільності когнітивної категоризації світу та її невідповідності мовній категоризації, що й визначає виникнення семантико-граматичної асиметрії. Протилежними зразками такої довільності вважаємо невіднесення до істотових іменників – назв рослин та под., які в біологічному розумінні є живими організмами.

Асиметрія між формою та значенням іменників – назв істот, спостережувана на рівні фразеологізованих сполук на зразок *іти в солдати*, являє собою результат модифікації семантики іменника, спровокованої значенням множини.

Список використаних джерел:

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., Л.: Учпедгиз, 1947. – 785 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с. (Альма-матер).
4. Мороз Т. Ю. Хитання в граматичному оформленні істотовості / неістотовості деяких іменників як результат невизначеності буттєвого модусу реалій, що ними позначаються / Т. Ю. Мороз // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – № 11 (128). – С. 54 – 64.

УДК 811.111'367.624

Мунтян Л.В. (Чернівці)

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ GLOBALISATION У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ТА ДИСКУРСІ МАС-МЕДІА

Розглянуто вживання семантичних класів іменників у науковому дискурсі та дискурсі мас-медіа як відображення семантичних ознак концепту GLOBALISATION. Встановлено розбіжності та подібності в реалізації класів іменників через їх вербалізатори. Проаналізовано чинники, що впливають на частоту їх вживання.

Ключові слова: *концепт, лексико-семантичні класи, статистичні методи дослідження, критерій χ^2 .*

Рассмотрено употребление семантических классов имен существительных в научном дискурсе и дискурсе ЗМИ как отображение семантических особенностей концепта GLOBALISATION. Определены различия и сходства в реализации классов имен существительных учитывая их вербализаторы. Проанализированы факторы, влияющие на частоту их использования.

Ключевые слова: *концепт, лексико-семантические классы, статистические методы исследования, критерий χ^2 .*

The usage of noun semantic classes in scientific discourse and discourse of mass media are considered in the article, they are thought to be the representation of cognitive features of the concept GLOBALISATION. The differences and similarities in the realization of noun classes through their verbalizers are determined. The factors that influence the frequency of their usage are analyzed.

Key words: *concept, lexico-semantic classes, statistic methods of research, criterion χ^2 .*

Мова крізь призму когнітології розуміється як один з когнітивних механізмів збереження, структуризації знань. Система мови репрезентує певне бачення світу, уявлення про нього. Отже, мовний знак виступає засобом збереження інформації в певному узагальненому вигляді. У свідомості мовців певний семіотичний знак активує не тільки власне своє значення, а значно більший обсяг інформації. Відомий когнітолог Є.С. Кубрякова називає цей феномен "теорією айсберга" [3]. На думку С.Д. Канцельсона, "система мислення дублюється системою мови, яка, повторюючи основні структурні особливості першої, разом із тим суттєво відрізняється від неї" [2, с. 471]. Саме тому проблеми співвідношення категорій мови та свідомості сьогодні набувають актуальності в сучасних лінгвістичних студіях.

Вербальне представлення концептів та їх структури стає об'єктом дослідження багатьох учених, які розглядають концепти, використовуючи не тільки методологічну базу лінгвістики, але й застосовуючи методи інших наук. Так, дедалі більше науковців досліджують концепти, застосовуючи знання точних наук, зокрема статистики (В. В. Левицький, В. І. Кушнерик, О. Д. Огуй, Н. Г. Єсипенко, В. І. Перебийніс). Таким чином, сьогодні ми можемо говорити про інтегративний підхід до вивчення концептів, що поєднує здобутки як гуманітарних, так і точних наук.

Актуальність вивчення концепту GLOBALISATION зумовлюється актуальністю концепту в сучасному англомовномовному середовищі, а також відсутністю розвідок, спрямованих на дослідження даного концепту.

Наша стаття має на меті дослідити лексико-семантичні класи іменників, дієслів та прикметників, що вживалися у реченнях дібраних для дослідження концепту GLOBALISATION у науковому дискурсі та дискурсі мас-медіа. При цьому вербалізаторами нами була обрана лексема *globalization* та її дериват *global*. Вибір деривата *global* як ключового репрезентанта концепту разом із власне лексемою-назвою концепту пояснюється його рекурентністю, тобто важливістю для розуміння концепту, що проявляється через частотність вищезгаданої лексеми в дискурсах, обраних для дослідження, а також високою сполучуваністю деривата. При цьому лексико-семантичні класи розглядаються нами як парцели, що утворюють структуру концепту.

У запропонованому дослідженні ми послуговувались методами квантативної лінгвістики, зокрема кількісним аналізом та елементами статистичного аналізу (критерій χ^2). Критерій χ^2 ми розраховували, користуючись формулою [4, с. 35]

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E},$$

де O – фактично існуючі величини; E – теоретично очікувані; знак Σ означає суму.

Застосовуючи статистичні методи, вважаємо, що кожна із системних характеристик певною мірою визначає частоту мовної одиниці, при цьому в багатьох випадках на частоту одиниці в тексті впливає не одна окремо взята системна характеристика, а їх сукупність, оскільки вони пов'язані між собою. Таким чином, якщо певна системна властивість одиниці мови впливає на частоту цієї одиниці, то відповідно частота виражає цю її властивість, тобто системні і функціональні властивості взаємопов'язані. З цього випливає, що наявність або відсутність взаємозалежності між частотами певних мовних характеристик буде означати наявність або відсутність взаємозв'язку між ними. Однак слід також зауважити, що на частоту мовних одиниць впливають не